

De ontwikkeling van de sport in 's-Hertogenbosch voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

Ernest Verhees

*'Bij voortdoring worden hooge eischen gesteld aan het geduld en de lijdzaamheid der mannen, die zich thans nog onder de wapenen bevinden. De offers, welke van hen, ten bate van den Landen, worden gevorderd, kunnen ongetwijfeld worden verlicht door zooveel mogelijk voor hunne ontwikkeling en ontspanning, zorg te dragen.'*¹ Deze introductie van een circulaire van het Ministerie van Binnenlandse Zaken uit oktober 1915 gericht aan alle gemeentebesturen verwoordt op mooie wijze de belangrijke relatie tussen de Eerste Wereldoorlog en de sport. Hoewel het in dit geval een oproep was om docenten actief aan de ontwikkeling van de gemobiliseerden bij te laten dragen, is de noodzaak van de gewenste inzet voor ontwikkeling en ontspanning duidelijk. Naast het voorkomen van verveling droeg deelname aan het aanbod voor lichamelijke ontwikkeling bij aan de weerbaarheid en fitheid van het Nederlandse leger. Voor de gemeente leidde dit tussen 1914 tot 1918 tot diverse verzoeken uit de bij 's-Hertogenbosch gelegen legeronderdelen om gebruik te maken van het gemeentelijk sportterrein.

In dit artikel onderzoek ik of er nog meer gevolgen waren van de oorlog en mobilisatie voor de sport in 's-Hertogenbosch. Om daar iets over te kunnen zeggen, behandel ik de Bossche sportgeschiedenis in het begin van de twintigste eeuw. De aandacht zal daarbij niet uitgaan naar de sportieve successen of dieptepunten maar naar de ontwikkeling van de deelname aan de belangrijkste takken van sport. Voetbal zal hierbij als grootste sport vanzelfsprekend de meeste aandacht krijgen.

Bij het onderzoek kon ik van diverse bronnen gebruik maken die digitaal beschikbaar zijn en daardoor makkelijker te doorzoeken zijn en in statistieken en grafieken zijn te verwerken. Door het Huygens Instituut Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) is de databank *Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940* aangelegd om wetenschappelijk historisch onderzoek naar sportgeschiedenis te bevorderen. De databank bevat van zes sporten (gymnastiek, hockey, korfbal, schaken, tennis en voetbal) de gegevens van alle officiële clubs die vóór 1940 bestaan hebben. Voor dit onderzoek vormen de hierin opgenomen Bossche sportverenigingen de basis, uitgezonderd de schaakverenigingen. Met lokaal bronnenmateriaal en met name Bossche kranten waren diverse correcties en aanvullingen mogelijk op de databank. Hierdoor viel ook meer te zeggen over andere grotere sporten.²

Eerste Bossche sportverenigingen

Als er een naam genoemd moet worden van iemand die een voortrekkersrol heeft gespeeld in de beginjaren van de Bossche sportgeschiedenis dan is dat die van rijwielhandelaar B.A. (Bernard) Janssen (1861-1932). Dat hij betrokken was bij de oprichting van de *Bossche Wielrijders-Kring* (1886) zal niemand verrassen maar zijn belangstelling voor sport was breder. Zo was hij ook mede-oprichter en eerste voorzitter van *gymnastiekvereniging Samson* (1883), (bestuurs)lid van de *'s-Hertogenbossche IJclub* (1879,1887) en penningmeester van de *Bossche roei-vereniging* (1891).³

Alle vier genoemde sportverenigingen staan in een overzicht van bij Koninklijk Besluit erkende verenigingen tussen 1855-1903. Van de vijftig Bossche verenigingen waren er naast deze vier nog twee gymnastiek- en schermverenigingen - *'s-Hertogenbosch* (1884) en *Hannibal* (1899) - en drie schietverenigingen. Op basis van de krantenarchieven zou overigens de eerste Bossche

---

¹ Dit artikel is geschreven voor een bundel over 's-Hertogenbosch en de Eerste Wereldoorlog, in een reeks van de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog (SSEW): Jac. Biemans, Henk van der Linden en Tom Sas, *'s-Hertogenbosch en de Eerste Wereldoorlog* (Aspekt, Soesterberg, 2018). Voor deze publicatie op de website van Stichting De Sportwereld zijn in het artikel enkele kleine redactionele aanpassingen gedaan en hierin ontbreken de afbeeldingen.

sportvereniging wel eens in 1864 kunnen zijn opgericht. Schermvereniging *De Arena* vierde in 1879 namelijk het vijftienjarig bestaan, aldus een ingezonden bericht in de PNHC.⁴

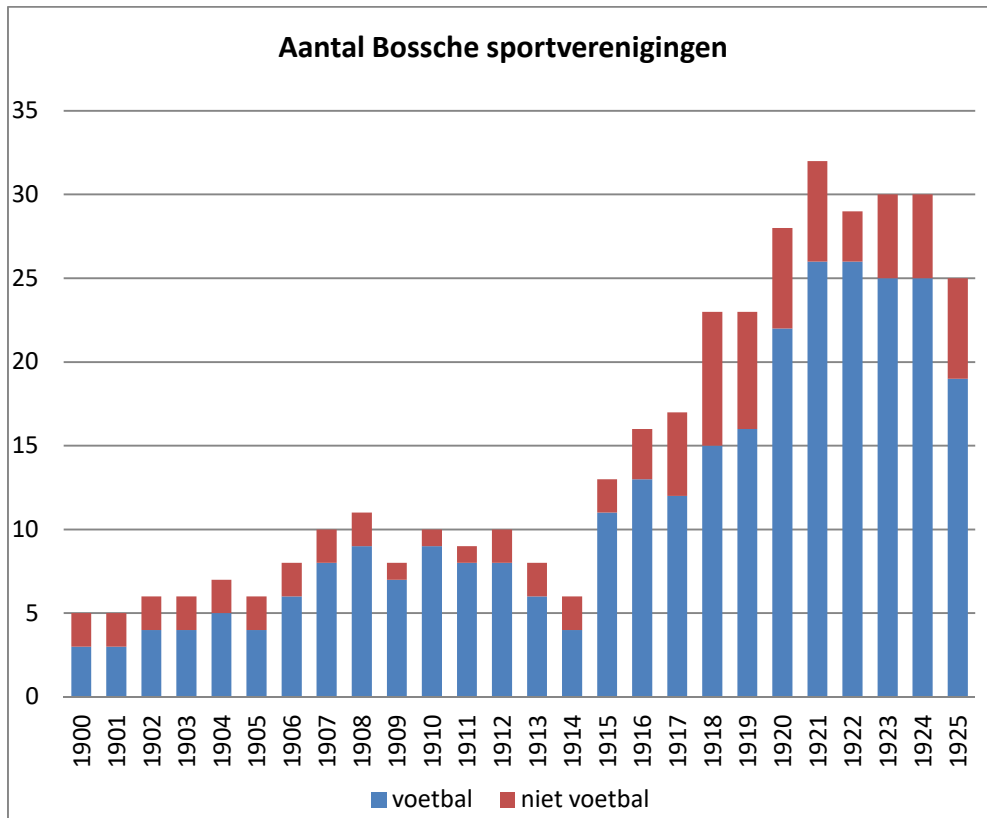
Deze gymnastiek-, scherm- en schietverenigingen hebben een relatie met de toenemende belangstelling voor sport bij leger en schutterij in de negentiende eeuw. Sportbeoefening werd in militaire kringen gezien als middel voor de verbetering van de fysieke gesteldheid en bijdrage aan de ontwikkeling van moed en wilskracht. De namen van scherpschuttersverenigingen als *Eendracht maakt macht* en *Ter bevordering van Neêrlands weerbaarheid* laten aan duidelijkheid niets te wensen over. Ook algemene lichamelijke opvoeding kreeg veel belangstelling uit militaire hoek. In Duitsland was het de voedingsbodem voor de opkomst van het gymnastiekonderwijs (turnen) met een nadruk op gezondheid, fitheid en weerbaarheid in plaats van op competitie en het wedstrijdelement van de Engelse sporten. In Nederland kreeg dit navolging door onder meer de inzet van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en het opnemen van lichamelijke opvoeding in het onderwijs.

Ook in 's-Hertogenbosch was er een relatie van gymnastiek met onderwijs en leger. De directeur van *Hannibal* was gymnastiekonderwijzer van de Nutsschool en de directeur van *Gymnastiek- en schermvereniging 's-Hertogenbosch* gaf les aan de Rijks H.B.S. en aan de Rijks Kweekschool voor onderwijzers. De binding met de militairen zien we terug in het bestaan van de gymnastiekvereniging van de sociëteit K.Z.O.D. van onderofficieren van het tweede regiment infanterie uit 's-Hertogenbosch rond 1900. De gebrekkige conditie van de dienstplichtigen, waarvan soms bijna de helft werd afgekeurd, leidde bijvoorbeeld ook tot de oprichting van de *Nederlandsche Militaire Bond voor Lichamelijke Opvoeding* (NBvLO) in 1908 met het doel de lichamelijke opvoeding van het volk in alle lagen te helpen bevorderen. De ambitie om een leidende rol over alle burgerlijke sportorganisaties te spelen kwam door interne problemen en een snel verloren concurrentiestrijd met het NOC niet van de grond. Uiteindelijk werd de NBvLO vooral bekend van de vierdaagse afstandsmarsen. Het eerste jaar kon nog op vijftien plekken gestart worden – met 's-Hertogenbosch langs twee routes - maar vanaf 1910 was elk jaar een andere garnizoensplaats de enige vertrek- en finishplaats. In 1918 was 's-Hertogenbosch de uitverkorene.⁵

In het verlengde van gymnastiek en wandelen moet ook atletiek genoemd worden. De moeder der sporten bestond aanvankelijk uit veel meer disciplines dan nu en werd vaak in combinatie met andere sporten beoefend. Voor voetballers was het de zomersport waardoor veel voetbalclubs 'voetbal- en atletiekvereniging' heetten. Ze organiseerden wedstrijden hardlopen, verspringen en hoogspringen maar bijvoorbeeld ook touwtrekken. Andere veelvoorkomende combinaties waren met gymnastiek en, zeker rond de eeuwwisseling, met krachtsport. Boksen, worstelen en gewichtheffen werden toen als zware atletiekonderdelen in de zaal onderscheiden van de lichte atletiek buiten. De diverse sport- en atletiekverenigingen die begin twintigste eeuw werden opgericht, lijken zich, op basis van de enkele krantenberichten, vooral op oefeningen in de zaal en de krachtsport gericht te hebben. De halter op een oude groepsfoto van *Oefening Staalt Spieren*, opgericht op 10 juni 1909, toont al aan dat gewichtheffen een onderdeel was en met demonstraties en wedstrijden worstelen en boksen was O.S.S. de eerste Bossche krachtsportvereniging.⁶

Volgens de genoemde databank met sportclubs waren er vóór 1910 in 's-Hertogenbosch van de zes onderzochte sporten naast voetbalclubs alleen drie gymnastiekverenigingen.⁷ Voor de Eerste Wereldoorlog kwam er alleen nog een korfbalvereniging bij (B.K.C, 1912). In de oorlogsjaren zelf werd er voor het eerst getennist en gehockeyd, hoewel dat laatste pas in officieel club- en competitieverband vanaf 1923 met de oprichting van de *'s-Hertogenbossche Mixed Hockeyclub MOP*. Daarvoor had een dertigtal mannen en vrouwen in het Plantsoen aan de Hekellaan al tien jaar het gemeentelijk sportterrein gehuurd voor een wekelijks wedstrijdje hockey. Ook de *Bossche Korfbal Club* was een van de eerste gebruikers. De eerste tennisbaan van 's-Hertogenbosch werd in 1915 door de Sociëteit in de Casinotuin aangelegd. In dezelfde periode hadden enkele Bossche tennissers in een weiland achter café 'de Heibloom' in Rosmalen een tennisbaan gemaakt met trottoirtegels in plaats van een betonbaan. Hiermee was meteen de naam van de club geboren: *de Bossche Lawn Tennisclub Het Tegeltje*. In 1917 en 1918 ontstonden er diverse tennisclubs en een jaar later werden in 's-Hertogenbosch de eerste competitiewedstrijden voor de tennisbond gespeeld. Tennis was in deze

tijd samen met hockey een van de weinige sporten die ook door vrouwen werden beoefend, zeker in wedstrijdverband. Dat hing nauw samen met de goede sociale achtergrond van de spelers en speelsters, met meer moderne ideeën over de positie van de vrouw. Zwemmen en gymnastiek waren volgens de meer conservatieve opvattingen over vrouwensport nog wel goed voor de volksgezondheid. Sporten met minder nadruk op sierlijkheid en speelsheid maar meer op kracht en inspanning en lichaamscontact bleven lang onacceptabel en zeer omstrede.⁸

Grafiek 1 Op basis van de databank sportverenigingen voor 1940 en aanvullend krantenonderzoek geïnventariseerd aantal bestaande sportclubs (gymnastiek, hockey, korfbal, tennis en voetbal) in Den Bosch per jaar van 1900 tot en met 1925.

Van de sporten waarvan voor de databank de clubs niet zijn onderzocht wil ik nog kort iets over wielrennen en zwemmen zeggen. De *Bossche Wielrijders Kring* van B.A. Janssen had het met ups and downs volgehouden eind negentiende eeuw maar kreeg in 1905 ongetwijfeld ook te maken met de gevolgen van het verbod op wedstrijden op de openbare weg. Wielrenners werden daardoor afhankelijk van de bouw van wielbanen en dat duurde in 's-Hertogenbosch tot 1928, met een wielbaan als onderdeel van sportpark De Hooge Donken. Tot die tijd was het behelpen geweest met geschikte sportvelden in de stad. Naast het nieuwe sportpark in het Plantsoen werd door de gemeente nog een veld langs de Vughterweg tegenover de gasfabriek verhuurd en er waren enkele particuliere velden in Hintham. Omdat het ontbrak aan geschikte grond weken veel sportverenigingen daarom uit naar hoger gelegen terreinen in Vught.⁹

Ook de Bossche zwemmers zochten hun toevlucht in Vught, waar de IJzeren Man het als aangename zwemplek makkelijk won van de gemeentelijke zweminrichting in de Aa. *'Is er één stad in ons vaderland, die veel water in hare omgeving heeft, dan is het zeker wel 's-Hertogenbosch en toch staat zij, vreemd genoeg, meer en meer alleen in het niet bezitten eener goede zweminrichting.'*, aldus een ingezonden stuk in de *PNHC* in 1893. Weliswaar was er een militair zwembad waar oogluikend ook burgers mochten zwemmen maar dat voldeed allerminst door de modderige bodem én door het verbod voor vrouwen en meisjes, volgens de anonieme auteur.¹⁰ Vanwege de

vermeende onzedelijkheid was zwemmen in het algemeen al een probleem en in het openbaar (voor publiek zichtbaar) lang verboden. Dat gold volgens de normen van de negentiende eeuw voor vrouwen nog sterker. Daarnaast was ook de belangstelling voor zwemmen vanuit militaire hoek opgekomen en werd de eerste aanzet voor zwembaden en zwemonderwijs door het Ministerie van Oorlog gegeven. Zwemmen was goed voor de algemene gezondheid en in het waterrijke Nederland specifiek ook van belang voor de mannelijke soldaten en dienstplichtigen. De militairen beschikten al vanaf 1845 over een eigen zwembad, sinds 1880 in de Aa bij het Hinthamereinde. De Bossche burgers kregen in 1884 de beschikking over een kleine zwemkom, in een aftakking van de Aa ter hoogte van de Pelssingel. Ondanks herhaalde verzoeken voor verbetering hiervan of voor een tweede zwembad, in de Dommel bij Fort St. Anthonie, kwam het hier niet van. Voor de eerste zwemwedstrijd in 's-Hertogenbosch moest in 1906 dan ook worden uitgeweken naar de IJzeren Man. De organisatie hiervan was in handen van de aspirantleden van voetbalvereniging *Wilhelmina*. In 1908 werd de *'s-Hertogenbossche Redding Brigade* (BRB) opgericht – de eerste van Nederland – met het redden van drenkelingen en geven van zwemles als doel. Op aandrang van de Reddingsbrigade werd het gemeentelijk zwembassin dan toch verbeterd in de daaropvolgende jaren. In 1911 kreeg de BRB een tak voor de zwemsport en ging ze deelnemen aan zwem- en waterpolowedstrijden.¹¹

Met dit overzicht van de eerste sportverenigingen is er een eerste beeld van de opkomst van de grote sporten in 's-Hertogenbosch in het begin van de twintigste eeuw. Dat wijkt niet af van de sportontwikkeling in Nederland, in het bijzonder in de grote steden. Welgestelde jongemannen die hier voldoende vrije tijd voor hadden en die via het sociale netwerk kennismaakten met nieuwe sporten, enkele voortrekkers die bepaalde sporten lokaal een extra impuls gaven, grotere schoolinstellingen waar gymnastiekonderwijs zijn intrede deed en een grote stimulerende werking van sportende militairen, zeker in garnizoensplaatsen. Dit alles leidde tot een sterke groei van deze nieuw vorm van vrijetijdsbesteding vanaf 1900.

De groeiende deelname en belangstelling van toeschouwers, onder brede lagen van de bevolking, zorgde voor een vraag naar geschikte infrastructuur. Op 28 april 1913 opende burgemeester Van der Does de Willebois het nieuw gemeentelijk sportpark aan de Hekellaan. Bevordering van de lichamelijke opvoeding was volgens de burgemeester noodzakelijk *'...voor het vormen van mensen met een gezonden geest en een gezocht lichaam en hen voor te bereiden om te worden degelijke burgers der maatschappij. Die lichamelijke opvoeding is ook noodzakelijk, nu sinds de uitbreiding der militaire verplichtingen, welke nog niet aan haar einde gekomen is, een goed weerkrachtig en vaardig volk moet gevormd worden en allen geroepen kunnen worden niet enkel in tijden van nood om onze onafhankelijkheid te verdedigen, doch ook in tijd van vrede om de inwendige orde te bewaren.*¹² Typerende woorden voor de ideeën over sport en lichamelijke opvoeding in die tijd al vertaalde zich dat nog niet vaak in een bijdrage van de lokale overheid.

Beginjaren voetbal in 's-Hertogenbosch

De opening van het gemeentelijk sportpark in 1913 was gekoppeld aan een voetbaltoernooi tussen vertegenwoordigende elftallen van regionale voetbalbonden. Vanaf 1909 was er deze jaarlijkse strijd om de "begeerkrans" tussen voetbalbonden die waren aangesloten bij de *Federatie van Erkende Voetbalbonden*. Voetbalverenigingen konden kiezen om aan te sluiten bij de *Nederlandse Voetbal Bond* (N.V.B.) of bij plaatselijke of gewestelijke bonden. De N.V.B. stelde hogere financiële eisen en er moesten door het grotere district langere reizen gemaakt worden voor de uitwedstrijden. Bonden werden door de N.V.B erkend als ze de reglementen van de N.V.B. volgden. Van de zestien erkende bonden deden er in 1913 zeven mee aan het toernooi waaronder de Brabantse Voetbalbond (B.V.B.). De indeling van de landelijke competitie in regionale districten en eerste, tweede en derde klassen met promotie- en degradatieregelingen wisselde nog veel in deze beginperiode. De beste Brabantse clubs kwamen daardoor tot 1913, toen ook Zuid eindelijk een eerste klasse kreeg, in de Eerste Klasse West of Oost uit.¹³ Lagere elftallen of beginnende clubs speelden in de competities van de Brabantse Voetbalbond, waarbij de kampioen naar de laagste klasse van de N.V.B. kon promoveren. Door nieuwe en verdwijnende clubs en het ontstaan van nieuwe regio's die zich afsplitsten was de

competitieopzet ook hier elk seizoen weer anders. Het ging vooral om het verwerken van een constante groei aan nieuwe clubs. In 1909 waren er 18 verenigingen met 280 leden aangesloten bij de B.V.B.. Het aantal aangesloten clubs uit Noord-Brabant bij de N.V.B. groeide van 13 in 1901, naar 29 in 1911 tot 178 in 1921. Tussen 1900 en 1940 en met name na 1920 groeiden nagenoeg alle sporten in aantal verenigingen en leden maar voetbal kende met een toename van 7.500 in 1910 naar 48.000 in 1920 een explosieve stijging. *'Het Nederlandsche Volk heeft ons spel in zich opgenomen en als het zijne aanvaard. Voetbal is in den loop van 25 jaar geworden tot een Volkssport, tot dé Volkssport!'*, aldus het jaarverslag van de N.V.B. van 1913-1914.¹⁴ Voetbal beleefde al voor de Eerste Wereldoorlog een groei richting de veruit meest beoefende sport in Nederland.

Ook in 's-Hertogenbosch is, met de cijfers uit de sportdatabank, deze groei te zien. Over de in de databank opgenomen voetbalverenigingen van vóór 1914 is echter weinig zekerheid over de exacte bestaansperiode. De meeste groepjes en clubjes verdwenen bijna net zo snel als ze ontstaan waren. De Parade, het Emmaplein en Lombok waren bekende voetbalpleintjes waar zogeheten seriewedstrijden, korte onderlinge toernooitjes, gespeeld werden. Sommige groepen hielden het slechts één jaar vol om aan een competitie mee te doen maar bijvoorbeeld B.V.C. (1906-1913), Hollandia (1907-1912) en Willem III uit Orthen (1907-1913) waren toentertijd bekende clubs.¹⁵ Dus met een slag om de arm is een grafiek te maken met het aantal voetbalverenigingen in deze periode. In grafiek 1 is te zien dat er tussen 1900 en 1914 na een groei van drie naar negen verenigingen er weer een afname was naar vier voetbalclubs in 1914. Dat waren Wilhelmina, BVV NOAD, Sparta en Velocitas.

Bij het voortbestaan van clubs gold een soort "survival of the fittest". Oud BVV-voorzitter Van den Heuvel beschreef het als een kringloop. *'Door het aanmelden van goede jonge spelers (...) werden de successen steeds groter en daardoor kregen we steeds weer toevoer van nieuwe spelers.'*¹⁶ In dit verband verdient de prestatie van Wilhelmina in het seizoen 1908-1909 een speciale vermelding. Nadat ze met een gelijkspel tegen Vitesse in Arnhem kampioen was geworden van de afdeling Oost moest Wilhelmina om het landskampioenschap tegen Sparta uit Rotterdam spelen. Het favoriete Sparta, kampioen van de veel sterkere afdeling West, won de wedstrijd in Vught op het veld tegenover Huisje ten Halve met 6-2 en uit verloor Wilhelmina verdienstelijk met 4-1. Niettemin was de naam van Wilhelmina nogmaals gevestigd en was met de bijbehorende aantrekkingskracht een basis gelegd om tot een grote, stabiele club uit te groeien.

Op dat moment was NOAD een van de vele jongensgroepen, in dit geval veelal afkomstig van de Vughterdijk, dat erin was geslaagd een competitieteam op de been te brengen. Onder de naam *Nooit Ophouden Altijd Doorspelen* werden ze in het vierde jaar van het bestaan, in 1909, lid van de Brabantse Voetbalbond. In het tweede seizoen speelden ze met de naam BVV in plaats van (BVV) NOAD. De geschiedenis van de beginjaren leert dat het voortbestaan van deze uiteindelijk meest beroemde Bossche voetbalclub in deze periode door financiële problemen aan een dun draadje hing. In 1912 lukt het B.V.C. blijkbaar niet meer om alleen het hoofd boven water te houden en verzocht het – tevergeefs - aan BVV of een combinatie mogelijk was om in 's-Hertogenbosch één flinke club te vormen. Een jaar later ging BVC ter ziele en werd BVV door de Brabantse bond geroyeerd wegens schuld. Eind 1913 maakte BVV echter al een doorstart en wist ze door inzet van enkele krachtige voortrekkers als Gijs van de Leur en de toevallige aanwezigheid van enkele talentvolle voetballers toch te overleven. Twee seizoenen later maakte BVV, sinds eind 1914 weer met de toevoeging NOAD in de clubnaam, de stap naar de NVB na het kampioenschap in de eerste klasse van de BVB.¹⁷

Voetbal en de Eerste Wereldoorlog

Sporthistorici beschouwen de periode 1914-1918 van groot belang voor de sterke groei in beoefenaars en toeschouwers van en aandacht voor voetbal in de jaren twintig en dertig. Deze invloed wordt vaak benoemd met een verwijzing naar een studie van de socioloog Miermans uit 1955.¹⁸ Hij verdeelde de voetbalgeschiedenis voor de Tweede Wereldoorlog in drie periodes. Tot 1900 werd voetbal uitsluitend beoefend door de elite-jeugd, die bijvoorbeeld via de H.B.S. met de sport in aanraking was gekomen. Tussen 1900 en 1914 groeide voetbal uit tot een nationale sport

met competities, meer toeschouwers, veel aandacht in de kranten en vooral verspreiding onder het 'gewone volk'. Naast de oude eliteclubs kwamen er volks- of arbeidersclubs, mede geïnitieerd of bevorderd door bedrijven. Overal in Nederland gingen jongens op straat voetballen en ontstonden straat- en buurtverenigingen. Door de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden veel dienstplichtigen kennisgemaakt met voetbal en hadden ze hier ook veel tijd voor. Veel dienstplichtigen zouden na terugkeer thuis, enthousiast geworden over voetbal als sportieve ontspanning en tijdverdrijf in het leger, lid zijn geworden van bestaande clubs of deze zelf hebben opgericht. Dit zorgde voor een verdere popularisering van het voetbal na 1914. De ontwikkeling van het voetbal en Miermans conclusie over de invloed van de Eerste Wereldoorlog is nog beperkt lokaal onderzocht. Kan hier, door onderzoek naar de beginperiode van de Bossche voetbalgeschiedenis, meer over gezegd worden?¹⁹

Aanvankelijk had de mobilisatie in Nederland door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vooral negatieve gevolgen voor de voetbalwereld. Door de mobilisatie van 200.000 dienstplichtigen vanaf augustus 1914 zagen veel verenigingen ineens veel spelers vertrekken en de toeschouwersaantallen – een belangrijke inkomstenbron – drastisch dalen. Ook de reismogelijkheden waren, zeker eind 1914, beperkt. Het belangrijkste directe gevolg was het besluit van de N.V.B. om een noodcompetitie in te stellen voor het seizoen 1914-1915. Hiervoor gold een afzonderlijk reglement, zonder degradatieregelingen en zonder strikte regels voor het uitkomen voor meerdere verenigingen. Naast de beperkte vervoersmogelijkheden met de trein was de belangrijkste reden uiteraard het verlies van spelers door het "mobilisatiespoek".²⁰ De kleinere clubs konden dit niet opvangen en moesten zich uit de competitie terugtrekken. In de afdeling Zuid van de N.V.B. bleven er 13 van de 23 elftallen over voor de noodcompetitie. Door de grotere afstanden en het beperkte treinverkeer was er een andere klassenindeling noodzakelijk, gebaseerd op een zo'n kort mogelijke reistijd. In afdeling B kregen de oude eersteklassers Wilhelmina en Willem II gezelschap van Helmond, NAC Breda, Eindhoven en De Valk. NAC was de enige Bredase club door het wegvallen van de militaire verenigingen Velocitas en 't Zesde terwijl Eindhoven en De Valk, met een grote militaire aanwezigheid in Valkenswaard, juist versterkt werden door gemobiliseerde voetballers. Een poging van in Tilburg gelegerde voetballers van het 7^e Regiment Infanterie met " 't Zevende" aan deze competitie mee te doen slaagde niet. Het tweede elftal van Wilhelmina was in de klasse C in een dubbele competitie ingedeeld met Den Berg uit Geertruidenberg en Waalwijk Vooruit. Door terugtrekking van Den Berg werd deze competitie niet voltooid.²¹

Ook de Brabantsche Voetbalbond stelde voor 1914-1915 een noodcompetitie in. Wegens gebrek aan spelers of financiële problemen kon slechts 40% van de 56 elftallen aan deze competitie meedoen. Het vijftienjarig bestaan van de B.V.B. werd in december 1914, net als het 25 jarig jubileum van de N.V.B. dat jaar, door de omstandigheden bescheiden herdacht.²² BVV NOAD kwam in een competitie met CVV Culemborg, NOAD en Advendo uit Tilburg en B.F.C. uit Boxtel. *'Wij wenschen de B.V.V.'ers, welke onder deze omstandigheden hun beste krachten missen, veel succes en hopen dat zij de Bossche kleuren hoog zullen houden.'* staat in de aankondiging van de eerste competitiewedstrijd.²³

De andere Bossche teams waarvan we het bestaan in 1914 kennen, streden niet in deze noodcompetitie van de B.V.B. maar lijken ook daarvoor zich tot het spelen van vriendelijkschappelijke wedstrijden te hebben beperkt. Eind 1914 ontbreken de aankondigingen en verslagen in de krant maar in de loop van 1915 zijn er weer volop seriewedstrijden in 's-Hertogenbosch waarbij opvallend ook veel nieuwe namen opduiken. Zo is op 22 februari te lezen dat de voorgaande zondag "op het pleintje nabij Hintham" de Bossche verenigingen D.E.V.O. en Willem II hadden gestreden en dat aan in Vlijmen georganiseerde seriewedstrijden was meegedaan door Sparta, T.O.P. en B.V.V. Excelsior uit 's-Hertogenbosch. Een week later speelde D.E.V.O. "op het sportterrein langs de Koningsweg" tegen Ajax II.²⁴ Door de enkele vermeldingen blijft het lastig een goed beeld te krijgen van de grootte en levensduur van deze nieuwe clubjes maar het is duidelijk dat het voetballeven door de mobilisatie allerminst stil lag.

De berichtgeving over vriendschappelijke wedstrijden toont ook een ander gevolg van de Eerste Wereldoorlog voor Nederland. Vanaf oktober 1915 speelden namelijk Bossche clubs regelmatig tegen teams van Belgische vluchtelingen en dan in het bijzonder in het vluchtoord in Uden. Zoals elders in dit boek uitgebreid beschreven wordt, ving Nederland tijdens de oorlog 1 miljoen vluchtelingen uit België op waarvan de helft in Noord-Brabant. Enkele duizenden kwamen daarvan in Uden terecht in een oord dat niet als een kamp moet worden gezien maar als een dorp of wijk. Het kreeg dan ook al snel de bijbehorende organisaties en voorzieningen voor cultuur en sport zoals een wielervedbaan en drie voetbalverenigingen.²⁵

De contacten met de Belgische vluchtelingen op en langs de speelvelden zijn slechts een klein gevolg van de Eerste Wereldoorlog. De invloed van de mobilisatie blijft veruit het belangrijkste onderdeel. Hoewel gedurende alle oorlogsjaren hier meldingen over zijn te vinden in de sportverslagen, had het wegvallen van spelers ook weer geen desastreuze gevolgen. De verslaggever voor het zuiden van *Het Sportblad* geeft in februari 1915 een analyse van de situatie. Na geconstateerd te hebben dat elke vereniging klaagt over gebrek aan leden en publieke belangstelling en er geen elftallen zijn die geen spelers onder de wapenen hebben, noemt hij ook positieve kanten van de noodcompetitie. Dan doelt hij niet zozeer op de clubs die door een nabijgelegen bezetting door militaire voetballers werden versterkt maar op de propagandawaarde van competitiewedstrijden in plaatsen waar nooit eerder eerste en tweeklasseers kwamen. Hij ziet ook al de grote waarde van de wedstrijden van de militaire elftallen voor de plaatselijke animo voor de voetbalsport. *'We verbergen ondertusschen evenmin, dat het voor vereenigingen als "Wilhelmina" en "Willem II" verre van aangenaam is, met in naam minderwaardige krachten zich te moeten meten, doch we vergeten hierbij niet (...) dat de belangstelling en propaganda in Breda, 's-Bosch en Tilburg reeds een normale hoogte hebben bereikt, terwijl deze factoren te Eindhoven, Waalwijk, Valkenswaard e.d. nog in wording zijn.'* Hij concludeert dan ook dat de algemene toestand niet is wat het onder normale omstandigheden had kunnen zijn maar *'...dat we tevreden mogen zijn in deze lugubere tijden en ons mogen verheugen over de regelmatigheid en betrekkelijke animo, waarmede de competities verlopen.'*²⁶ Na het seizoen 1914-1915 kwam er ook weer een gewone competitieopzet van het voetbal

Omvang en invloed mobilisatie

De negatieve gevolgen van de mobilisatie door de oproep van sporters waren er dus wel maar toch kon hier al snel met enige improvisatie en wat beperkingen goed mee omgegaan worden. Zoals gezien zag Miermans vooral een positieve invloed van de mobilisatie voor de voetbalwereld, en dan vooral op de langere termijn. De volgens hem wijdverbreide nadere kennismaking door veel jongemannen met voetbal tijdens de mobilisatie werd een grote katalysator voor de verspreiding van het voetbal op het platteland. Hierbij moet worden benadrukt dat dus ook Miermans aangeeft dat in de steden het voetbal al vóór de oorlog de ontwikkeling van elite naar arbeidersklasse had meegemaakt en was uitgegroeid tot de populairste sport. Hij veronderstelt vooral zendingswerk van oud-militairen die ook in het burgerleven de in de diensttijd geleerde sporten wilden blijven beoefenen. *"Op het platteland waar, enkele uitzonderingen daargelaten, de sportbeoefening nog niet was doorgedrongen, begon de voetbalsport nu haar zegetocht."*²⁷ Voordat iets over de invloed van de mobilisatie gezegd kan worden is het nodig om inzicht te hebben in de algemene gevolgen van de oproep van veel mannen voor de dienstplicht en de werking hiervan. Om te beginnen gaat het dan om de aantallen en de verhouding tot de achterblijvers. Omdat dat niet alleen voor de sport in deze jaren van belang is maar voor het gehele maatschappelijk leven is een toelichting hierover opgenomen in bijgaand kader.

Aantal (Bossche) gemobiliseerden 1914-1918

De afkondiging van de algehele mobilisatie op 31 juli 1914 betekende dat alle lichten van dienstplichtigen opgeroepen werden. In theorie zouden dit in totaal 265.000 dienstplichtigen zijn. In werkelijkheid waren er door overlijden of afkeuring gedurende de dienstplicht minder mannen

oproepbaar. In de literatuur is meestal sprake van ongeveer 200.000 man die succesvol gemobiliseerd waren in de eerste dagen van augustus.²⁸

Het merendeel van deze miliciens en landweermannen viel onder de Militiewet van 1901 waarbij de lengte van de dienstplicht door de instelling van de landweer vijftien jaar was geworden. Landweermannen moesten na acht jaar dienst bij de militia nog zeven jaar op herhalingsoefening komen en konden in die periode opgeroepen worden in geval van oorlogsdreiging. De landweer verving de plaatselijke schutterijen hiermee als reserveleger. In augustus 1914 was de oudste lichte dus die van 1899 (35 jaar) en de jongste lichte de nog grotendeels ongeoefende groep dienstplichtige 20-jarigen van dat jaar zelf. Deze laatste vielen onder de aangepaste Militiewet (1912) en Landweerwet (1913) waarbij de dienstduur was ingekort tot respectievelijk 6 en 5 jaar maar tegelijkertijd het aantal jaarlijkse dienstplichtigen was verhoogd van 17.500 naar 23.000. De eerdere verhoging in 1901 van 11.000 naar 17.500 was als ontoereikend gezien voor handhaving van de neutraliteit. In 1913 kwam er met de instelling van de landstorm nog een extra maatregel om een groter leger op de been te krijgen. In geval van oorlog konden hierdoor alle mannen die door vrijstelling of uitloting geen dienstplicht hadden gedaan of hier na de dienstduur uit waren ontslagen tot hun veertigste toch worden opgeroepen. Omdat dit niet met terugwerkende kracht gold, had dit in 1914 niet direct gevolgen en kwam er alleen een bescheiden aanvulling door de Vrijwillige Landstorm. Vanaf eind 1915 kwamen er wel landstormers bij, met een onderscheid tussen degene die wel en geen dienstduur hadden vervuld en dus wel en niet voor gewapende dienst inzetbaar waren. Deze landstorm fungeerde niet zozeer als extra aanvulling maar verving verlofgangers van de landweer. Daarnaast besloot de regering in 1915 om de loting af te schaffen en de looptijd voor de eerdere lichtingen voor onbepaalde tijd te verlengen. Hierdoor kwamen er in de oorlogsperiode steeds meer dienstplichtigen bij – alle nieuwe lichtingen twintigjarigen, die de steeds minder strenge medische keuring doorkwamen, én de landstormplichtigen van 20 tot en met 30 jaar – en gingen er maar weinig af. De landmacht groeide dan ook naar 266.111 man eind 1916, 388.849 eind 1917 en 412.642 half juni 1918.²⁹

Met de instelling van de Landstorm in 1913 was er voor het eerst een algemene dienstplicht ontstaan. Door het maximum van dienstplichtigen kwam daarvoor minstens 50% van de 50.000 mannen die jaarlijks twintig werden, helemaal niet in het leger. Nadat van alle ingeschrevenen degene met vrijstelling, uitsluiting of afkeuring afgetrokken waren, werd door loting bepaald wie van hen opgeroepen werd en, zo was het algemene gevoel, wie geluk had en vrijgeloot werd. Elk jaar werd door de regering bepaald wat het aandeel van elke provincie was om tot de 11.000, 17.500 en uiteindelijk 23.000 dienstplichtigen te komen. Provinciale Staten deden vervolgens hetzelfde voor het aandeel van elke gemeente, beide in verhouding tot het aantal ingeschrevenen in het voorafgaande jaar. Noord-Brabant nam daarbij gemiddeld 10% voor zijn rekening en 's-Hertogenbosch daar weer 5% van.³⁰

In de jaarlijkse *Verslagen van de toestand der gemeente* is bijgehouden wat het gevraagde aandeel was aan dienstplichtigen in verhouding tot het aantal ingeschrevenen. In absolute aantallen waren dat gemiddeld 86 mannen per jaar in de periode 1899-1914 waardoor er, in theorie, 1377 Bosschenaren bij de mobilisatie in 1914 opgeroepen konden worden. In de praktijk zullen dat er minder zijn geweest.³¹ Naast overlijden of latere afkeuring zullen ook verhuizingen uit en naar 's-Hertogenbosch in de voorgaande jaren het werkelijke aantal hebben beïnvloed. Uitgaande van ongeveer 1200 gemobiliseerden in 1914 was dat voor 's-Hertogenbosch ongeveer 7% van de mannelijke inwoners.³² Tijdens de oorlogsjaren is dat percentage naar ongeveer 10% toegenomen door het stoppen van de loting en de oproep van landstormplichtigen.³³ Dat lijkt weinig maar omdat het om de specifieke groep van 20- tot 35-jarigen ging, waarvan dus wel een groot deel weg was, waren de gevolgen voor de samenleving toch groot.³⁴

Een langdurige mobilisatie zonder oorlogsdreiging kon bij de troepen tot verveling leiden en daarmee mogelijk tot sociale problemen door baldadigheid en zelfs oproer. Om dit te voorkomen zorgde het leger voor een aanbod van opleidingen, cursussen, leeszaal en toneel- en muziekverenigingen. In juni 1915 werd hiervoor een speciale afdeling Ontwikkeling & Ontspanning opgericht die als een van de doelstellingen had om de lichamelijke ontwikkeling te bevorderen. De in de garnizoensplaatsen gehouden wedstrijden en sportdemonstraties droegen niet alleen bij aan de fitheid en het moraal van de soldaten maar ook aan de bevordering van de populariteit van het leger. De al genoemde nauwe banden tussen leger en sportwereld werden nog verder versterkt tijdens de oorlog. Het *Nederlands Olympisch Comité* (NOC) nam hier als landelijke sportkoepel het voortouw in maar ook afzonderlijke sportbonden zagen hun kans schoon om hun sport via de dienstplichtigen bekender te maken.³⁵ De atletiekbond stelde bijvoorbeeld na een inzameling polsstokken, kogels, speren en discussen beschikbaar voor de soldaten. *'Het moge vreemd klinken, doch waar is 't gewis: die mobilisatie die, in tal van opzichten vermaledijde heeft ons troetelkind [atletiek] eerst recht de perzik-tint op de koonen geschoten.'*³⁶ De N.V.B. bleef niet achter met 600 voetballen en door het organiseren van militaire competities. Van de 278 elftallen deden er 70 mee in de competities van onderdelen van de Stelling van Amsterdam. Een militaire competitie lijkt vooral mogelijk te zijn geweest voor de landweersoldaten die in de forten en stellingen in en rond Holland gelegerd waren. Over een competitie tussen legeronderdelen in 's-Hertogenbosch en omgeving vond ik geen vermeldingen in Brabantse kranten of in *De Soldatencourant*.³⁷ Wel waren er in 's-Hertogenbosch regelmatig vriendschappelijke wedstrijden tussen een militair elftal en een lokale club. Alleen in april 1914 is er sprake van "het 17^e" als aanduiding voor een Bossch militair elftal.³⁸ Het gemeentelijke sportterrein was regelmatig het toneel van sportdemonstraties van rond de stad gelegerde divisies.

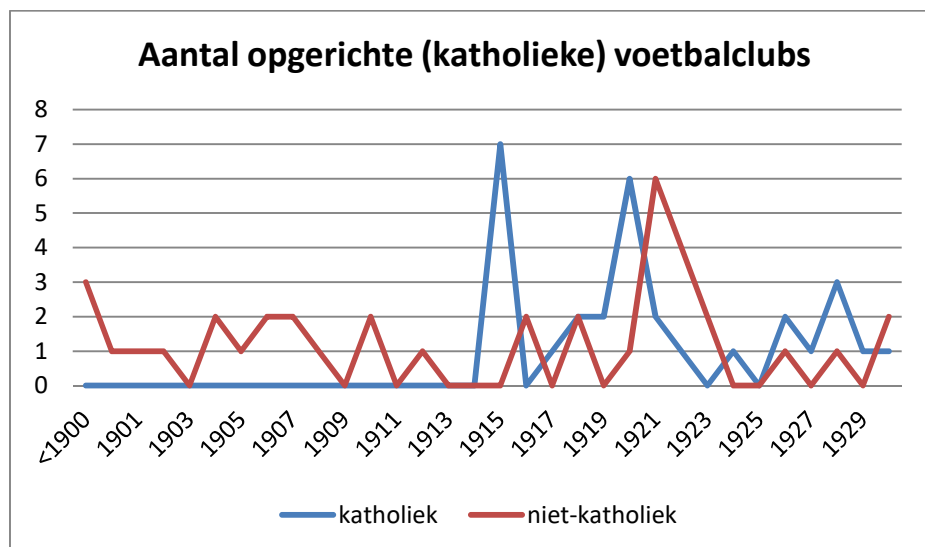
Katholiek voetbal vanaf 1915

Voordat ik verder op de mobilisatie inga, wil ik eerst een andere belangrijke factor bespreken die van invloed is geweest op de groei van de voetbalsport. Vanaf 1915 werd deze nieuwe vrijetijdsbesteding namelijk ook opgenomen in de katholieke zuil. In 's-Hertogenbosch was dit uiteraard van grote betekenis.³⁹ In veel plaatsen hadden kapelaans al een rol gespeeld bij de organisatie van voetbalwedstrijden en clubjes, onder meer in patronaatsverband. In het begin van de twintigste eeuw was door de katholieke kerk het patronaat opgericht voor de katholieke opvoeding van de schoolplichtvrije jeugd. Naast tafel- en bordspelletjes vormde gymnastiek de belangrijkste ontspanning voor de jeugd op zondagmiddag. De katholieke jeugdzorg kreeg echter steeds meer concurrentie van de sport en vooral van voetbalverenigingen. Deze legden de grens voor juniorenvoetbal bij 17 jaar, terwijl de katholieke kerk jongeren tot 21 tot de jeugd rekende. Juist het merendeel van de voetballers was tussen de 17 en 21 en dreigde door de contacten met niet-katholieken via het voetbal verloren te gaan voor de kerk. Om de katholieke jeugd te beschermen tegen de toename van contacten met niet-katholieken in sportverband was er meer organisatie nodig dan incidentele en informele bemoeienis. Katholieke verenigingen moesten voor de juiste opvoeding van hen zorgen terwijl de jeugd tot 17 door de oprichting van voetbalafdelingen voor het patronaat behouden moest blijven. Een geestelijk adviseur, een officieel door het bisdom benoemde schakel tussen bisschop en vereniging, moest waken over de godsdienstige en zedelijke belangen.

Grote stimulator van het katholieke voetbal was kapelaan W. Binck uit Breda, daarom ook wel de 'voetbalmissionaris' genoemd. De primeur voor een katholieke voetbalbond was dan ook niet verrassend voor Breda in september 1915 maar 's-Hertogenbosch volgde al snel, met goedkeuring van bisschop Van der Ven.⁴⁰ De eerste aanzet kwam opmerkelijk genoeg vanuit de Brabantse Voetbalbond. Vanwege de '...betreurenswaardige toestand...' van de voetbalclubs in de stad organiseerde competitieleider Grüter van de B.V.B. in november een bijeenkomst om tot een nieuwe neutrale competitie in 's-Hertogenbosch te komen. Binck, aanwezig als vertegenwoordiger van voetbalclub St. Jan, nam met enkele medestanders van de gelegenheid gebruik voor een krachtig pleidooi voor een Rooms Katholieke Voetbalbond in 's-Hertogenbosch. *'Er kan gezorgd worden dat de godsdienstige overtuiging van een voetballer in alles tot zijn recht komen, dat de sport er niet onder lijdt, dat de zedelijke gevaren tot een minimum worden teruggebracht. In één woord, het is in*

't belang der vereeniging, in 't belang vooral van ons Roomsch Brabant.'⁴¹ Hij wees er bovendien op dat na de mobilisatie de militairen het voetbal uit dienst mee zullen brengen en Brabant heel wat nieuwe clubs zal krijgen en de tijd dus drong voor een katholieke voetbalbond. Grüter wierp tegen dat voetbal en godsdienst niets met elkaar te maken hebben en een van de aanwezige merkte op dat hij in de afgelopen 13 jaar dat hij voetbalde nog nooit een heilige mis verzuimd had. Nadat Grüter weigerde bij het bestuur van de B.V.B. een voorstel in te dienen om zich katholiek te verklaren, verlieten de aanwezige geestelijken de vergadering. Hercules, Velocitas en Victoria uit 's-Hertogenbosch en de clubs uit Baardwijk en Vlijmen gaven zich alsnog op voor de competitie van de B.V.B..

Met het ingezonden verslag van de bijeenkomst in de krant gaven de geestelijken alle katholieke voetballers en ouders dit alles ter overweging. Al enkele dagen later kwam er een alternatieve, katholieke voetbalbond. Op 10 december 1915 werd de *Roomsche Katholieke Voetbalbond 's-Hertogenbosch* (RKVB-'s-Hertogenbosch) opgericht, in het gebouw van de R.K. Militaire vereniging. Van de vijftien op deze vergadering toegetreden verenigingen kwamen er vijf uit 's-Hertogenbosch: Excelsior, Ajax, D.E.V.O., Valencia en Sint Jan.⁴² Deze konden eventueel het lopende seizoen bij de B.V.B. afmaken en "andersdenkenden" die al lid waren, mochten dat blijven.⁴³ Binck schreef naar alle pastorieën met de oproep bestaande verenigingen tot katholieke om te vormen, eventueel nieuwe op te richten en deze aan te laten sluiten bij de diocesane bonden.

Grafiek 2: Aantal nieuw opgerichte voetbalclubs per jaar in 's-Hertogenbosch. De opheffingen zijn niet weergegeven dus het totaal aantal bestaande clubs in grafiek 1 kan afwijken.

De beginperiode van het katholieke voetbal was over het algemeen chaotisch, met oude clubs die van oorsprong neutraal waren of uit het patronaat voortkwamen en nieuwe clubs met sterk wisselende ledentallen en onvoldoende financiële middelen. Elk dorp of parochie meende aanvankelijk een eigen club te moeten hebben, zonder te kijken naar de levensvatbaarheid. In de jaren twintig verdwijnen dan ook weer veel namen. In 's-Hertogenbosch hielden Quick, Excelsior en Sint-Jan het vanaf 1915 meer dan 10 jaar vol. Elk jaar hadden de lokale katholieke competities te maken met gedurende het seizoen opgeheven clubs en grote krachtsverschillen. De negatieve invloed van de mobilisatie is een terugkerend thema in de bestuursvergaderingen van de katholieke bonden. In augustus 1917 hoopte de voorzitter van de RKVB 's-Hertogenbosch dan ook '*..dat het komende jaar de demobilisatie moge brengen en daardoor onze Bond in groei en bloei moge toenemen...*'⁴⁴ De Federatie van R.K. Voetbalbonden (RKF) probeerde met veel moeite een landelijke, katholieke competitie te organiseren.⁴⁵ De competities van de neutrale N.V.B. waren immers veel sterker en daarmee aantrekkelijker voor grote verenigingen en de betere voetballers. In de grotere

steden waar al langer, meerdere neutrale verenigingen bestonden was die concurrentie uiteraard groter dan in de dorpen met één voetbalvereniging.

Het gevolg van de acceptatie van het voetbal door de katholieke kerk is duidelijk terug te zien in de cijfers van de sportdatabank. Hoewel de cijfers over de oprichtingsjaren en bestaandsperiode van sport- en voetbalclubs met veel onzekerheden zijn omgeven, zijn de trends onmiskenbaar.⁴⁶ Zowel landelijk als in 's-Hertogenbosch is er in 1915 en 1916 een sterke toename van voetbalclubs die grotendeels aan katholieke clubs is te danken. In grafiek 2 valt nog een tweede piek op rond 1921. Uit deze naoorlogse jaren komen onder meer het katholieke Stabilitas, Geel Zwart en O.VV. (Orthen). Tegelijkertijd duiken er in deze periode ook weer nieuwe namen van neutrale clubs op. Maar liefst 26 voetbalclubs in 's-Hertogenbosch in 1921, waaronder een kortstondig bestaan van de joodse voetbalclub Asahel, bleken er toch meer dan haalbaar gezien de daling in de daaropvolgende jaren.

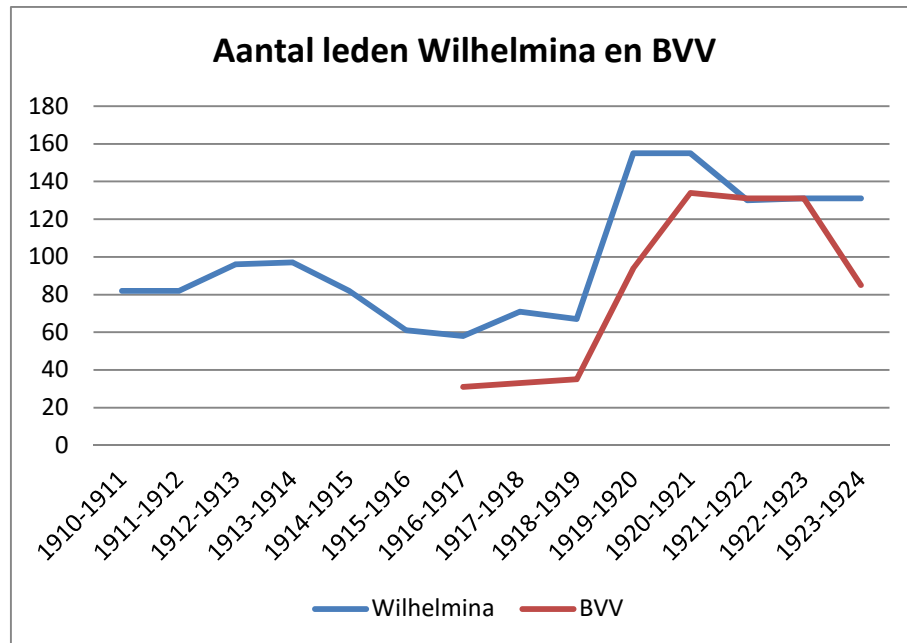
Aantal Bossche voetballers en sporters

Met de beschikbare gegevens kan geprobeerd worden iets meer te zeggen over het aantal voetballers en sporters in 's-Hertogenbosch. Daarvoor pas ik eerst de cijfers die Miermans heeft verzameld en berekend op 's-Hertogenbosch toe. De snelste methode voor de berekening is het percentage leden van een georganiseerde sportvereniging van de totale bevolking tussen 10 en 60 jaar. Miermans komt daarvoor voor 1900, 1910 en 1920 op respectievelijk 0,8%, 1,5% en 3%. 's-Hertogenbosch telde in de jaren 1914-1918 ongeveer 37.000 inwoners, met een man-vrouw verhouding van 48-52%. Na aftrek van de kinderen en ouderen blijven er maximaal 30.000 mensen over. Uitgaande van 2 tot 3% kom je dan op 600 tot 900 sporters.

Miermans geeft ook een overzicht van het gemiddeld aantal voetballeden per vereniging tussen 1890 tot 1954. Hierin is een stijging te zien van 35 leden tot meer dan 100 na 1947, met een opvallende piek van 80 in 1920. In 1917 waren er gemiddeld 58 leden. Toegepast op 's-Hertogenbosch met op dat moment 12 voetbalverenigingen kom je dan op iets minder dan 700 voetballers. Een klein deel daarvan was bestuurslid of begunstiger en geen actief lid. Om tot het totaal aantal Bossche sporters te komen kan gekeken worden naar het percentage voetballers op het totaal aantal sporters. Dat groeide landelijk volgens Miermans van 11,4% in 1910 naar 32% in 1920. Als we voor 1917 van 20% uitgaan zouden er in dat jaar ongeveer 3500 sporters in 's-Hertogenbosch zijn geweest, meer dan 10% van de bevolking tussen 10 en 60 jaar.⁴⁷

Deze ruime marge – tussen de 600 en 3.500 – kan mogelijk met lokale bronnen versmald worden. Ze leren in ieder geval meer over de geschiedenis van enkele lokale verenigingen. De N.V.B. hield tussen 1893 en 1924 een nauwkeurige ledenadministratie bij – mede vanwege de contributieheffing per lid – die in het archief bewaard is gebleven.⁴⁸ Elke club die aan de competitie van de N.V.B. meedeed moest elk jaar een opgave doen van de leden en wijzigingen tijdens het seizoen doorgeven. Uit 's-Hertogenbosch hebben alleen Wilhelmina en BVV NOAD aan de competitie van de N.V.B. meegedaan. Wilhelmina deed dat al sinds 1900, vanaf 1904 in de Eerste Klasse, en BVV NOAD kwam in 1916 in de Derde Klasse van de N.V.B.. Van Wilhelmina is dus een completer beeld te geven van de ontwikkeling van het ledenaantal tijdens Eerste Wereldoorlog. In grafiek 3 is goed te zien dat de oorlogsjaren duidelijk van invloed waren op het aantal leden van Wilhelmina. In 1915 is er een daling van 82 naar 61 met een licht herstel in de daaropvolgende jaren. Dat waren er op dat moment nog altijd twee keer zo veel als de iets meer dan 30 van BVV het seizoen erop. BVV lijkt mij representiever voor de 12 andere, beginnende voetbalverenigingen dan Wilhelmina, de oudste en grootste sportclub van de stad. In plaats van de gemiddeld 58 leden die Miermans noemt voor 1917 zou 40 daarom een realistischere en misschien zelfs nog ruime inschatting zijn van het gemiddeld aantal leden. Dat zou tot 480 Bossche voetballers leiden. Een tweede correctie lijkt nodig voor de verhouding van het aantal voetballers tot het totaal aantal sporters. Van de 17 sportverenigingen in 1917 waren er vijf geen voetbalvereniging. Hoewel het aantal leden hiervan onbekend is, is het aandeel van 20% voetballers - met in dat geval bijna 2.000 turners, korfballers en tennisers - heel laag. Het lijkt realistischer om ook voor de andere sporten uit te gaan van 40 leden per vereniging.

Dat zou met 5 verenigingen betekenen dat er ruim 700 sporters in 's-Hertogenbosch waren, waarvan 70% voetballers.⁴⁹ Dat is dan gelijk aan tussen de 2 en 3% van de bevolking tussen de 10 en 60 jaar maar dus wel een heel groot aandeel voetballers. Een mogelijke verklaring hiervoor is het grote aandeel dat kaatsen en schaatsen in de landelijke cijfers van Miermans inneemt. Deze sporten werden in 's-Hertogenbosch niet of niet in clubverband beoefend.

Grafiek 3: Aantal leden van Wilhelmina en BVV op basis van de ledenadministratie van de KNVB. Nationaal Archief, Archief KNVB, inventarisnummers 454-489

Leden Wilhelmina en BVV

De grafiek met het aantal leden van Wilhelmina en BVV toont duidelijk de invloed van de Eerste Wereldoorlog met een daling vanaf 1915 én een zeer sterke stijging in 1919. In het seizoen 1919-1920 groeide Wilhelmina van 67 naar 155 leden en BVV van 35 naar 94. De invloed van de oorlogsjaren is ook te zien in het grote verloop. Wilhelmina schreef elk seizoen meer dan 20 leden uit en kreeg er iets minder nieuwe spelers voor terug. Voor een beter beeld van de invloed van de mobilisatie heb ik uit praktisch oogpunt niet de complete ledenlijsten onderzocht maar alleen de spelers uit twee elftallen van Wilhelmina en BVV in respectievelijk februari 1915 en mei 1917 (zie tabel 1). Dit leerde niet alleen veel over de negatieve invloed van de mobilisatie maar ook welke kansen dit bood voor de versterking van het elftal.

Elftal Wilhelmina 21-2-1915	geboortedatum	Wel of niet gemobiliseerd
P.J.A. Gevers	26-3-1892	Nee (ongeschikt verklaard)
L.H.J.M. Gevers	2-3-1891	Ja
D.F.A.M. Stornebrink	2-9-1891, Wijchen	Ja (beroeps)
A.J.H.A. Ghijben	27-12-1887	Ja (na 1 maand ongeschikt verklaard)
N.C. Repelius ("Boy")	15-8-1889, Utrecht	Nee (broederdienst)
J. de Bie	9-2-1889, Gorinchem	Ja (beroeps)
E.E.T. Dulfer	19-7-1891, Rotterdam	Ja (beroeps)
A. Pelser	3-6-1886, Amsterdam	Ja
N. van der Velden (N.N.)	27-3-1894	Nee (ongeschikt verklaard)
H.J.G. van Gool	9-5-1892	Nee (ongeschikt verklaard)
R.W.H.A. Gevers	21-10-1895	Ja

Elfstal BVV 20-5-1917	Geboortedatum en geboorteplaats	Wel of niet gemobiliseerd
H. Snellen	1-10-1894, Tilburg	Ja
M.J.H. van Litsenburg	28-10-1894	Ja
C.A. Hootsmans	13-3-1893, Goes	Ja
A.L. Mees	26-9-1895	Nee (broederdienst)
H. J. J. Wetzer	11-4-1894	Ja
J.L.H. Bergmans	20-9-1895, Blerick	Nee (broederdienst)
C.J. Kerssens	13-11-1892	Nee (ongeschikt verklaard)
J.P. Hootsmans	25-1-1895, Goes	Nee (broederdienst)
A.F. van den Bergh	6-5-1893	Nee (ongeschikt verklaard)
J.M. van der Aa	12-1-1891	Ja
L. Voltijn	3-2-1892	Ja

Voor deze gegevens is gebruik gemaakt van de registers van de burgerlijke stand, bevolkingsregisters en inschrijvings- en lotingsregisters van 's-Hertogenbosch en van enkele andere plaatsen. Een deel hiervan is op internet te vinden via www.erfgoedshertogenbosch.nl, www.bhic.nl en www.wiewaswie.nl. Als geboorteplaats ontbreekt is dit 's-Hertogenbosch.

In de noodcompetitie van de NVB moest Wilhelmina op 21 februari 1915 een wedstrijd spelen tegen NAC uit Breda. In de voorbeschouwingen in de krant is te lezen dat het bestuur van Wilhelmina beseftte dat versterking van het elftal nodig was, door het ontbreken van de eigen sterke krachten. Het slaagde hier in door enkele bekende militaire voetballers die in het zuiden verbleven aan zich te verbinden. In de opstelling van Wilhelmina stonden in de krant bij drie spelers de oude clubs vermeld: D. Stornebrink van Sparta II, A. Pelser van Ajax I en "Boy" van U.V.V. I.⁵⁰ De laatste was N.C. Repelius, als inspecteur bij de politie net overgeplaatst uit Utrecht naar 's-Hertogenbosch. In het elftal zaten nog meer nieuwe gezichten, naast zes in 's-Hertogenbosch geboren spelers. Ghijben, Van Gool en de broers Gevers zijn bekende Bossche namen uit de clubgeschiedenis van Wilhelmina. De onder N.N. spelende center was waarschijnlijk Nicolaas van der Velden.⁵¹ Hij behoorde met nog drie anderen tot de spelers van het eerste elftal die in de loop van het seizoen vervangen waren, aldus het jubileumboek van Wilhelmina uit 1947. Als we naar dat oorspronkelijke elftal kijken dan blijkt het verloop nog groter. Slechts drie spelers van deze basiself speelden de wedstrijd tegen NAC.⁵² Voor Wilhelmina is het beeld van het gekozen elftal tegen NAC dus vertekend omdat hier al veel vervangers voor gemobiliseerden in speelden. Van deze elf waren er zes op dat moment onder de wapenen en vijf spelers waren vrijgesteld van mobilisatie. Door groot en klein verlof maakte mobilisatie meespelen in het weekend niet onmogelijk, zo blijkt wel. Rob Gevers van Wilhelmina werd bijvoorbeeld op 16 april 1915 opgeroepen bij het 17e regiment infanterie maar kreeg van 27 april tot 1 oktober 1915 groot verlof.

Drie van de zes militairen kwamen uit de grote voorraad van in het zuiden gelegerde soldaten. Deze konden met vriendschappelijke wedstrijden en eigen competities hun geliefde sport blijven beoefenen. De beste voetballers kozen voor het hoogste niveau en gingen voor plaatselijke clubs spelen. Wilhelmina maakte dankbaar gebruik van deze "transfermarkt". De nieuwe spelers hadden ook het gewenste effect gezien de 0-3 overwinning op NAC en het kampioenschap dat seizoen. Vooral Pelser, al jaren basisspeler bij Ajax, was een grote aanwinst. De "scouts" van Wilhelmina hadden het overigens makkelijk gehad. Bij een oefenwedstrijd in december 1914 tegen een elftal van het 21^e landweerbataljon was het de verslaggever van de PNHC ook al opgevallen dat Stornebrink en Pelser de uitblinkers waren.⁵³ Tot de eerdere invallers behoorden ook L. Dulfer en J. de Bie, twee officieren die respectievelijk in 's-Hertogenbosch en Tilburg waren gelegerd. Dulfer was een bekende voetballer van Velocitas uit Breda die in het militair elftal van Nederland en het zuidelijk elftal was uitgekomen. De Bie was net als Repelius oud-speler van het Utrechtse U.V.V..⁵⁴

Voor BVV NOAD heb ik gekozen voor de spelers die op 20 mei 1917 de beslissingswedstrijd speelden voor promotie naar de tweede klasse van de N.V.B.. De klinkende 6-0 overwinning tegen MVV II, op het veld van VVV in Venlo, werd door tien Bosschenaren behaald. Zeven waren in 's-

Hertogenbosch geboren en Snellen en de broers Hootsmans waren er al op jonge leeftijd verhuisd. Alleen J. Bergmans was hier als student aan de vaktekenschool in 1912 komen wonen. Hij werd, ook na terugkeer naar Blerick, een trouw en bekend BVV-lid.⁵⁵ Van de elf spelers waren er in mei 1917 vijf gemobiliseerd en zes vrijgesteld (drie wegens lichamelijke gebreken en drie vanwege broederdienst). BVV NOAD kende geen enkele versterking van militairen. Het bevestigt het beeld van een nog kleine club van vrienden die bijvoorbeeld met veel moeite het geld bij elkaar kregen om de treinreis naar Venlo te betalen.⁵⁶ Hier tegenover stond het grotere en meer professionele Wilhelmina met een groot netwerk in de Nederlandse voetbalwereld én in de hogere militaire kringen. Dit past ook bij de vaak genoemde tegenstelling tussen volksclub BVV NOAD en eliteclub Wilhelmina.

Tweede Pinksterdag 1918

Voor een indruk van de sportbeoefening aan het einde van de Eerste Wereldoorlog gebruik ik tot slot nog een mooi voorbeeld uit de krant. Hierin kreeg de sportverslaggeving ook steeds meer ruimte, naast het nieuws over de strijd in Europa. Op 21 mei 1918 waren twee pagina's nodig om de sport tijdens Pinksteren in 's-Hertogenbosch te beschrijven.⁵⁷ Het was ook geen standaard sportweekend met katholieke missiewedstrijden en grote sportdemonstraties. Op het Wilhelminaterrein in Vught had de R.K. Voetbalbond wedstrijden georganiseerd tussen vertegenwoordigende elftallen uit 's-Hertogenbosch, Breda, Limburg en Utrecht waarvan de opbrengst bestemd was voor '...het heerlijke missiewerk.'. Na afloop werden spelers bedankt voor hun inzet voor de missie en voor het katholieke voetbal en Wilhelmina voor het beschikbaarstellen van het terrein. De pers- en propagandacommissie van Wilhelmina zette zich op datzelfde moment in voor demonstraties van sport- en lichaamsoefeningen op de Parade. De Nederlandse wielerbond (NWB) wilde voor het eerst de 24-uurs uithoudingsrit in Noord-Brabant organiseren en had *'s-Hertogenbosch belang* om hulp gevraagd. Daar ging de vereniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer graag op in door financiële steun en met de organisatie van de activiteiten in de vertrek- en finishplaats.⁵⁸ Op Tweede Pinksterdag kwamen 46 van de 55 deelnemers om drie uur in de middag aan na een rit van 339,7km (!) door heel Noord-Brabant. Dankzij Wilhelmina kreeg het publiek een demonstratie van alle sporten die in de stad beoefend werden. Naast voetbal-, gymnastiek- en atletiekoefeningen door *BVV Wilhelmina*, *BVV NOAD*, *Kunst en Kracht* en *Oefening Staalt Spieren* lieten ook vele groepen van militairen uit het garnizoen hun vaardigheden zien. Enthousiast geworden door de start van de 24-uursrit in de stad hadden enkele Bossche wielierliefhebbers zelfs spontaan de wielervereniging *Unica* opgericht. Zij toonden die middag het carroussel rijden op de fiets.⁵⁹

Beide sportfeesten waren een groot succes, aldus de verslaggever, met mooie prestaties en veel belangstelling. Vooraf was er nog wel een kritisch geluid te lezen in een ingezonden brief.⁶⁰ De schrijver was verheugd dat de neutrale club Wilhelmina haar terrein had afgestaan voor de missiewedstrijden aan de katholieke voetbalbond. Daarmee was *'...ten aanzien van de verstandhouding tussen Neutraal en R.K.V.B. een goede weg [...] ingeslagen...'*. Het was alleen jammer dat Wilhelmina op dezelfde dag ook de sportdag voor het Bosch' Belang en de NWB organiseerde en daarmee schade toebrengde aan de missiewedstrijden. Zijn oproep om hier alsnog van af te zien kreeg geen gevolg en gelukkig maar want *'...wanneer een sportfeest hier ter stede ooit is geslaagd, dan is het dit feest geweest.(...) Het is een sportdemonstratie geweest die Den Bosch eert.'*⁶¹

Conclusie

Het aantal voetbalclubs en spelers nam na 1918 ook in 's-Hertogenbosch sterk toe, zo blijkt uit de beschikbare cijfers. Het blijft de vraag of aan de mobilisatie zo'n beslissende invloed moet worden toegekend, zoals vaak beweerd wordt. Terugkeer uit mobilisatie, grotere bekendheid met het steeds populairder wordende voetbal maar ook meer tijd voor ontspanning (door de Arbeidwet van 1919) zullen een rol hebben gespeeld. De ontwikkeling was al vóór 1914 ingezet en voetbal had ook zonder wereldoorlog een vergelijkbare groei mee kunnen maken. De cijfers van het aantal voetballers en verenigingen laten na de teruggang van 1915 in de daaropvolgende seizoenen weer een groei zien die vergelijkbaar was met de vooroorlogse periode. Er is in de oorlogsjaren in eerste instantie vooral

een negatieve invloed van de mobilisatie uitgegaan die de sterk groeiende lijn van de sportbeoefening even onderbrak. Het aantal gemobiliseerde sporters was vanzelfsprekend relatief groot door de leeftijd van 20 tot 35 jaar. Bij beide steekproeven was de helft van de spelers opgeroepen en is de negatieve invloed van de mobilisatie dus overduidelijk. Hoewel het hierdoor voor enkele beginnende, kleine clubs moeilijk vol te houden was, kon de sportwereld het in het algemeen toch goed opvangen. De veerkracht van de sport was ook te danken aan hulp vanuit militaire kring. Deze steun kreeg tijdens de Eerste Wereldoorlog zeker een grote stimulans maar bestond al vanaf eind negentiende eeuw. Sport en vooral voetbal was al voor de oorlog een bekend onderdeel van de samenleving. Ook de katholieke kerk kon daar niet meer omheen. Voor het voetbal in 's-Hertogenbosch lijkt in de periode 1914-1918 het ontstaan en de groei van het katholieke voetbal van grotere betekenis te zijn geweest dan de mobilisatie.

---

¹ Erfgoed 's-Hertogenbosch, Nieuw stadsarchief 1810-1922, inv.nr. 2191, agendanummer 2694

² Via Delpher is onder meer de Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant (PNHC) te doorzoeken. De grootste Bossche krant – Het Huisgezin – is dat begin 2018 niet. Belangrijkste publicatie over de sportgeschiedenis van 's-Hertogenbosch is Kees van den Oord, 'Drie generaties Bosschenaren en hun sport, in: Peter-Jan van der Heijden e.a. (red), Als de dag van gisteren, dl. 13 (Zwolle 1988) 295-314

³ Aart Vos, 'De Bossche wielrijderskring op de foto! Wielersport rond 1890', in: 's-Hertogenbosch, jrg.4 (1996), nr.2, p. 33-40; Jan de Hond, 'Kunst en kracht. Een gymnastiekvereniging uit begin vorige eeuw', in: Bossche Bladen (2000), nr. 3, p. 85-90, aldaar p. 85; Valentijn Paquay, Inventaris Rijwielen- en automobielenbedrijf Bernard A. Jansen (2009), inleiding; https://nl.wikipedia.org/wiki/BAJ_Rijwielen ; http://www.oudefiets.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=94:pionier&catid=2&Itemid=101

⁴ Databank van door KB erkende verenigingen 1855-1903. zie <http://resources.huuygens.knaw.nl/erkendeverenigingen> Hannibal is in 1899 erkend maar werd al in 1894 in de krant genoemd: PNHC 5-11-1895; bericht over De Arena in PNHC 11-3-1879

⁵ Daniël Rewijk, 'Militaire sportbond of nationale sportkoepel? De Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding, 1906-1912' in: De Sportwereld jrg. 44, nr. 2 (2007), p. 3-8

⁶ Vermeldingen van O.S.S. en demonstraties krachtsport, boksen en worstelen in PNHC 12-10-1915; 15-10-1917; 24-6-1918; 20-4-1918; 3-9-1918; De verhouding tussen dit O.S.S. en de in 1922 opgerichte R.K. gymnastiek- en atletiekvereniging Oefening Staalt Spieren is onduidelijk.

⁷ Naast het al genoemde 's-Hertogenbosch en Hannibal de in 1902 opgerichte *Gymnastiek- en schermvereniging Kunst en Kracht*. Zie De Hond, 'Kunst en kracht', p. 85-90

⁸ Marjet Derks, "Nette vrouwen zweten niet: sportvrouwen van marginalisering naar profilering", in: Martine Prange en Martijn Oosterbaan (red.) Vrouwenvoetbal in Nederland. Spiegel en katalysator van maatschappelijke verandering (Amsterdam 2017), p. 37-59, aldaar p. 39-46

⁹ Ernest Verhees, 'De archieven van MOP en Woburnpark : tennis en hockey in Den Bosch en Vught', in: Bossche Bladen 8 (2006), nr. 1, p. 2-6; Ernest Verhees, 'Het Vughtse voetbalverleden 1897-1952', in: O. Thiers (red.) In de ban van Vught. Vughtse historische reeks X (Vught 2007), p. 130-155

¹⁰ PNHC 28-8-1893

¹¹ J.M.J. Willems, "Zwemmen in 's-Hertogenbosch in de 19de en vroege 20ste eeuw", in: Bossche Bladen 1998 nr.4, p. 136-145; A.A. Bierlee (e.a.), 's-Hertogenbosche reddingsbrigade 1908-1933 ('s-Hertogenbosch 1933); PNHC, 23-11-1911;

¹² PNHC, 29-4-1913

¹³ <http://www.voetbalarchieven.nl/specials/de-nederlandse-voetbalpiramide-1888-2017/>

¹⁴ NVB jaarverslag 1913-1914 geciteerd in Matty Verkamman, Oranje toen en nu 2 1914-1926 en 2001-2002 (2005), p. 7

¹⁵ Willem III komt niet voor in de databank maar kwam naar boven uit het krantenonderzoek. Het is een voorganger van de Orthense club O.S.C. . Vermeldingen van Willem III in de PNHC van 28-9-1910; 6-10-1910; 1-5-1912;

¹⁶ Mees, A.L. (e.a.), Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Bossche voetbal- en atletiekvereniging B.V.V. 1906-1946 ('s-Hertogenbosch 1946), p. 16. zie ook p. 68-69 en 72

¹⁷ Spierings, K., De gouden Kanarie, feestblad ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der voetbalvereniging Wilhelmina ('s-Hertogenbosch 1947), p. 16 ; Mees, BVV 1906-1946, p. 72-73;

¹⁸ C.G.M. Miermans, Voetbal in Nederland, een onderzoek naar de maatschappelijke en sportieve aspecten (Assen 1955); Recentere voorbeelden over de invloed van de Eerste Wereldoorlog in Verkamman, Oranje toen

---

en nu 2 1914-1926, p. 6 en Jurryt van de Vooren, De Bosatlas van het Nederlandse voetbal (Groningen 2017), p. 18-19

¹⁹ Thijs Kemmeren heeft bij onderzoek naar het voetbal in Tilburg rond 1910 de conclusie getrokken dat het voetbal ook voor de Eerste Wereldoorlog zich al tot een volkssport had ontwikkeld. Marjet Derks stelt, op basis van de situatie in Nijmegen, dat de doorbraak van voetballen in middelgrote steden al in de periode voor de Eerste Wereldoorlog gebeurde. Thijs Kemmeren, 'Friendly games, seriewedstrijden en matches. Voetbal in Tilburg rond 1910.', in: De Sportwereld 61-62 (2011), p. 13-21; Marjet Derks, 'Sport, sporthelden en sociaal weefsel. Perspectieven op het Nijmeegse sportverleden' in: Jaarboek Numaga 2016 (Nijmegen 2016), p. 9-25, aldaar 15

²⁰ Mobilisatiespook als verwoording gebruikt in een artikel in PNHC 30-9-1916

²¹ www.sportuitslagendienst.nl/1914-1915.html; Het Sportblad, 15-10-1914, p. 2-4; Over het militaire elftal in Tilburg Het Sportblad 1-10-1914. Er is later wel sprake van een "Amsterdamsch Militair Elfal" in Tilburg dat vriendschappelijke wedstrijden speelde.

²² Het Sportblad, 4-2-1915

²³ PNHC, 7-11-1914

²⁴ PNHC, 22-2-1915 en 1-3-1915

²⁵ http://www.vluchtoord-uden.nl/Het_Vluchtelingenkamp/Sport.html; over vriendschappelijke wedstrijden van Bossche clubs: PNHC, 23-12-1915; 30-12-1916

²⁶ Het Sportblad, 18-2-1915, p. 6-7

²⁷ Miermans, Voetbal in Nederland, p. 119-122, citaat p. 121 cursieve delen door Miermans

²⁸ De volgende optelsom: 4x11.000 (1899-1902), 10x 17.500 (1903-1912) en 2 x 23.000 (1913-1914). Zie R.L. Blom en Th. Stelling, Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18 (Soesterberg 2004), p. 54; Zie ook Maartje M. Abbenhuis, The art of staying neutral. the Netherlands in de First World War, 1914-1918 (Amsterdam 2006), p. 51-52; P. Moeyes, Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918 (Utrecht 2014), p. 47-48

²⁹ Blom en Stelling, Niet voor God en niet voor het Vaderland p. 53-62, cijfers op p. 62

³⁰ Noord-Brabant in 1901 1239 van de 11000 (11,2%), in 1909 1729 van 17500 (9,8%) en in 1913 2098 van de 23.000 (9,1%), Voor de cijfers gebruik gemaakt van De Nederlandse Staatscourant en de Verslagen van de toestand der gemeente 's-Hertogenbosch Interessant om te zien is dat gemiddeld 30% van de ingeschreven twintigjarige mannen daadwerkelijk in dienst ging. Ongeveer 60% viel af door vrijstelling, afkeuring of uitsluiting en de rest door vrijloting.

³¹ Zie de verhouding van 265.000 in theorie landelijk en de 200.000 daadwerkelijk. Voor 's-Hertogenbosch zou dezelfde verhouding op 1039 neerkomen.

³² In 1914 telde 's-Hertogenbosch ongeveer 36.000 inwoners waarvan 17.000 mannen.

³³ Het is niet duidelijk of de landstormplichtigen zijn meegeteld bij de cijfers over de jaren 1915-1918 van het aantal ingelijfd en voor de militie. Dat waren er achtereenvolgens 94 (van de 331), 146 (van de 384), 96 (van de 374) en 171 (van de 356). Die opgeteld bij de aangenomen 1200 van 1914 zijn er in 1918 1700 van de 18000 mannen in 's-Hertogenbosch (9,4%) opgeroepen. Opvallend is het hoge percentage vrijgestelden, uitgeslotenen en afgekeurden in vergelijking met voorgaande jaren.

³⁴ Het aantal mannen van 20 tot 35 jaar in deze periode is alleen met een grove inschatting te maken. Uitgaande van 4000 tot 4500 mannen in deze leeftijdscategorie en tussen de 1200 en 1700 gemobiliseerden zou het percentage uit deze leeftijdscategorie van 28 naar 38% zijn gegroeid.

³⁵ Zie over ontwikkeling en ontspanning voor soldaten Moeyes, Buiten schot, p. 167-176; Abbenhuis, The art of staying neutral, p. 199-212

³⁶ Aad Heere en Bart Kappenburg, 1870-2000 130 atletiek in Nederland (Nieuwegein 2000), p. 35 met citaat uit Revue der Sporten van mei 1916

³⁷ D. Hans (red), Het N.V.B.-boek. Gedenkboek bij het 40-jarig bestaan van den Nederlandsschen voetbalbond (1929), p. 49-52; Zie over militaire competities in het zuiden Het Sportblad 1-10-1914, 15-10-1914, 29-4-1915; PNHC 23-2-1915, Algemeen Handelsblad, 18-3-1915

³⁸ PNHC, 25-4-1914; Zoeken met "militair elftal" in de PNHC 1914-1918 levert 49 treffers op. Wilhelmina is het vaakst de tegenstander.

³⁹ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Miermans, Voetbal in Nederland, p. 138-139; M. Derks en M. Budel, Sportief en katholiek. Een geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw (Nijmegen, 's-Hertogenbosch 1992), p. 31-41 en 65-66

⁴⁰ Als officiële oprichtingsdatum wordt 19 september genoemd. Eerder ook al vermeldingen van de Bredase bond in de krant, zie:

http://resources.huygens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken/gids/inleiding/voetbal#kath_ank

⁴¹ PNHC 25-11-1925

⁴² De Sport-Illustratie, dec. 1925, p. 804

-
- ⁴³ PNHC 13-12-1915; Jaarboekje Federatie R.K. Voetbalverenigingen 1918-1919, p. 17
- ⁴⁴ Ons Sportblad nr. 44, 1-8-1917, p. 621, 624-626, citaat p. 626
- ⁴⁵ Zie <http://www.voetbalarchieven.nl/specials/rkf-1915-1940-katholiek-voetbal-in-nederland/>
- ⁴⁶ Zie voor de correcties van de cijfers in de databank en de problematiek van de “wilde”, niet-georganiseerde clubs: Marjet Derks, 'Sport, sporthelden en sociaal weefsel.', p. 13; Kemmeren, 'Friendly games, seriewedstrijden en matches.', p. 13-14
- ⁴⁷ Miermans, Voetbal in Nederland, p. 243-250
- ⁴⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Koninklijke Nederlandse Voetbalbond (KNVB), nummer toegang 2.19.123, inventarisnummers 442-495
- ⁴⁹ Met zwemmen (B.R.B.) en andere sporten meerekenend die niet in de sportdatabank zijn geteld kom je uit op tussen de 700 en 900 sporters.
- ⁵⁰ PNHC 19-2-1915 en 20-2-1915
- ⁵¹ Gezien de melding in de krant van de verslaggever dat '... hij gemachtigd werd te vertellen, dat wij waarschijnlijk onder den naam N.N. onzen ouden center-voor kunnen begroeten.' en dat Van der Velden als oud-speler genoemd werd. PNHC, 20-2-1915 Waarom hij anoniem meespeelde is niet bekend.
- ⁵² Spierings, K., De gouden Kanarie, feestblad ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der voetbalvereniging Wilhelmina ('s-Hertogenbosch 1947), p. 17. met bij een elftalfoto de oorspronkelijke samenstelling. Hier ook de melding dat Boy een pseudoniem was voor Repelius.
- ⁵³ PNHC 22-12-1914
- ⁵⁴ Met dank aan de historische commissie van U.V.V. (<https://www.uvv-voetbal.nl/1355/historische-commissie/>) voor het geven van aanvullende informatie waaronder de conclusie dat niet Jacob maar diens broer Cornelis Theodorus de speler was die in deze jaren voor het Nederlands militair elftal uitkwam. J. de Bie werd later commandant van het in 's-Hertogenbosch gelegerde regiment wielrijders.
- ⁵⁵ Mees (e.a.), BVV 1906-1946, p. 93
- ⁵⁶ Mees (e.a.), B.V.V. 1906-1946, p. 73; PNHC, 22-5-1917
- ⁵⁷ PNHC 21-5-1918, zie ook vooraankondigingen in PNHC 14-5-1918 en 17-5-1918
- ⁵⁸ Zie voor verzoek en bijdrage 's-Hertogenbosch Belang: Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief VVV, inv. nr. 1 Notulenboek 's-Hertogenbosch belang 1911-1937
- ⁵⁹ PNHC, 17-4-1918
- ⁶⁰ PNHC, 15-5-1918
- ⁶¹ PNHC, 21-5-1918